

Válasz
Romsics Ignác, Tomka Béla és Ignác Károly
opponensi véleményére

Mindenekelőtt köszönöm opponenseimnek terjedelmes értekezésem figyelmes tanulmányozását, alapos elemzését, és azt, hogy javasolták elfogadását, illetve nyilvános vitára bocsájtását. Köszönetem nem az ilyenkor szokásos formalitás kíván lenni. Kiváltképp azért, mert nem csak, sőt elsősorban nem az elismerő szavak miatt teszem, hanem a kritikai észrevételekért, amelyek épp úgy vonatkoznak szemléleti, tartalmi, szerkezeti kérdésekre, mint módszertani problémákra. Ezek a megjegyzések és javaslatok jelentős segítséget adnak ahhoz, hogy a kéziratból majd Gömbös életét pontosabban és reálisabban bemutató könyv születhessen.

A bírálatok tartalmi elemeire történő reagálást eredeti kiindulópontom jelzésével kell kezdenem. Mindenekelőtt azzal, hogy tudatosan politikai, másként fogalmazva: politikatörténeti megközelítésű életrajz megírására törekedtem. Alapállásom az volt, hogy koherens, az életpályát nemcsak ismertető, hanem azt megérteni is igyekvő, és ennek megfelelően érdemben értelmező biográfiát egy fontos kérdésre koncentrálnak vezérmotívumot követve lehet megírni. Ezért céлом nem minden részletkérdést azonos súllyal elemző életrajz elkészítése volt. A címmel is azt kívántam jelezni, hogy Gömbös Gyula életének és pályájának egy fontos – személyiségéből fakadó, ezért általam meghatározó jelentőségűnek tartott – elemét állítottam középpontba, ezt vizsgáltam elsősorban, s ezzel összefüggésben tértem ki más elemekre, aspektusokra. Elsősorban az foglalkoztatott, hogy a két világháború közötti Magyarország egyik meghatározó politikusa milyen *egyéni motivációktól* indítva *került*, és milyen *társadalmi, politikai körülményeknek* köszönhetően *kerülhetett* a végrehajtó hatalom élére. Milyen szerepe volt ebben személyiségének, és azt milyen hatások formálták? Milyen eszközöket és módszereket használt a hatalom megszerzése, megszilárdítása érdekében, és miként élt hatalmi pozíciójával, mire igyekezett azt kihasználni? Végül, de nem utolsó sorban: mindebben miféle eszmék vezérelték?

Egyaránt ebből a megközelítésből fakad az opponenseim által jelzett *hiányok* jelentős része, miként a „*túlírt*” részek is.

Mielőtt azonban bírálóimnak e két szempontból megfogalmazott konkrét észrevételeire térnék, néhány olyan – más-más aspektusból ugyan, de Tomka Béla és Ignác Károly által is felvetett – általános érvényű módszertani problémára kell kitérnem, ami több konkrét szakmai kérdés megválaszolása szempontjából is fontos.

Ignác Károly jogosan – tegyük hozzá: *nem elmarasztalóan* – tette szóvá, hogy a miértekre keresett válaszok során, olyan esetekben, „ahol a források önmagukban erre csak kevésé adnak módot, így vitatható, de egyben elgondolkodtató állításokat is megfogalmaz” a szerző. Másrészt felvetette, hogy Gömbös politikai gondolkodását gyermek- és ifjúkori szocializációjára visszavezetve, „*túlzott egyértelműséggel*” és egyenes vonallal

rajzoltam meg hősöm pályáivét, s ebből fakadóan „némileg hiányoznak egy valós életpálya [...] dilemmái és egymásnak ellentmondó tettei”. E pszichológiai vonatkozásokkal kapcsolatban *Tomka Béla* még markánsabban fogalmazott, amikor megállapította, hogy a „Gömbös gyermek- és ifjúkorára vonatkozó részek [...] inkább spekulatív, mintsem megalapozott következtetéseket tartalmaznak”.

Ignác Károly első megjegyzését illetően a szerző részéről e módszer alkalmazása kényszerű, de egyben tudatos eljárás volt. Ha ugyanis teljes értékű és koherens egésznek akarunk alkotni, és az adott történeti jelenséget – jelen esetben egy fontos politikai életpályájának alakulását, és kiemelten annak hatalomhoz fűződő viszonyát – nemcsak megismerni, hanem megérteni is akarjuk, a fontos elemeket nem hagyhatjuk ki semmilyen ok miatt – autentikus források hiánya okán sem. Ilyen esetekben a történettudomány által régóta alkalmazott módszerekkel, logikai úton, az *analógia* és a *komparatiztika* lehetőségeit kihasználva igyekeztem pótolni a megbízható adatokat, az értelmezés, illetve a következtetések tekintetében pedig más, releváns tudományágak, mindenekelőtt a személyiség- és a gyermeklélektan módszertanát igyekeztem kamatoztatni – amennyire egy ezen a terepen járatosnak nem nevezhető kutatótól elvárható.

E tekintetben – miként arra Tomka Béla jogos megjegyzése figyelmeztet – valóban a leginkább ingoványos talajra lép a biográfus, ha hőse tevékenységének, ebben az esetben politikusi mentalitásának személyiségében rejlő gyökereit és azok forrásait kívánja feltárni, ami elképzelhetetlen egyes jelenségek lélektani értelmezése nélkül. Valóban nem készült Gömbös esetében (sem) személyre szóló pszichoanalízis. Úgy vélem azonban, hogy a pszichológiai szakirodalom mérvadó munkái alapján érdemes figyelembe venni a lélektani kutatások általánosított/általánosítható tanulságait, – mint például a gyermekkori élmények, ezen belül az apához és az anyához fűződő kapcsolatok alakulásának életre szóló hatásait, a kamaszkori magatartáselemek okait és jelentőségét stb. –, és következtetéseket levonni azokból a felnőttkori tettek okainak feltárása érdekében. Abban viszont egyetértek opponensemmel, hogy ezen a téren óvatosan kell eljárunk, és az Ignác Károly által említett, más rész kérdésekben általam alkalmazott módszernek megfelelően jelezni: nem tételiesen bizonyított, hanem lehetséges ok-okozati összefüggésekről van szó. Ez az óvatosság indított arra, hogy álláspontomat pszichobiográfiával foglalkozó, ilyen műveket alkotó pszichológus szakembertől kapott megerősítés alapján rögzítsem.

Értem Ignác Károlynak a túlzottan egyenes vonalú életpályára vonatkozó megjegyzését. Ám Gömbös életének, személyiségének különböző részleteit és a közöttük felfedezhető összefüggéseket elemezve egy következetesen érvényesített szándék megvalósításából fakadó egyértelmű trend – a vezető szerep, majd a politikai terveinek megvalósítását szolgáló hatalom megszerzésére irányuló, kitartó törekvés – rajzolódott ki előttem. Ezt kívántam bemutatni, és ez magyarázza címválasztásomat is. Ha Gömbös életének és politikai pályájának különböző korszakaiban vallott nézeteit és politikai céljait, illetve mentalitásának alakulását vizsgáljuk, valóban erős koherenciát és következetességet fedezhetünk

fel. A jelzett trend azonban nem jelent egyértelműen „egyenes vonalat”, bár lehetséges, hogy annak bemutatása elfedi az olvasó elől azokat a „dilemmákat”, amelyek Gömbös „egymásnak ellentmondó tetteit” eredményezték. Az értekezésben ugyanis egyértelműen igyekeztem jelezni az ilyen természetű fordulópontokat, s a belőlük fakadó ellentmondásosnak tűnő megnyilatkozásokat, politikai lépéseket, mint amilyeneket például a háborús vereség okozta egzisztenciális válsága, a katonai vagy politikusi pálya közötti választás dilemmája, az őt (is) érintő politikai fordulatok vagy a sikertelen pártszervezési kísérlet (stb.) jelentettek, illetve eredményeztek. Úgy látom azonban, hogy ezek során valójában sohasem ő változott, hanem erős egyéniségének, akaratérvényesítő szándékának megfelelően következetesen és meg-megújulóan kereste a személyiségének megfelelő, céljait szolgáló lehetőségeket és megoldásokat. Ha az ilyen helyzetek változtatták egyéniségét, az elsősorban a tekintetben érvényesült, hogy a politika világának egyre mélyebb megismerése és taktikai érzékének e téren is tapasztalható finomabbá válása révén alkalmazkodott a módosuló feltételekhez, s képes volt kivárni a megfelelő alkalmakat. Ez pedig azt jelzi, hogy nem annyira Gömböst változtatták a körülmények, mint inkább ő igyekezett azok ellenére is eredeti tervei szerint érvényesülni – mint azt a miniszterelnöki korszak mutatja, akár a számára kedvezőtlen politikai struktúrák megváltoztatása árán is.

Tomka Béla – Ian Kershaw Hitler-biográfiájára utalva – a pszichológiai helyett a szociálpszichológiai megközelítést tartja inkább sikerre vezetőnek. Másutt ugyanő, miként Ignác Károly is tette – korántsem ok nélkül – ezzel összhangban hiányolta, hogy a politikai körülmények részletes taglalása mellett kevesebb figyelmet fordítottam „annak bemutatására, hogy Gömbös miniszterelnöki kinevezését és viszonylagos politikai sikereit milyen társadalmi körülmények tették lehetővé”. E nélkül valóban nem lehet minden tekintetben releváns válaszokat adni egy politikus sikerességére vagy sikertelenségére, még akkor sem, ha azt számos más tényező is befolyásolja. Ráadásul az általam megválaszolni tervezett kérdések egyike is indokolja részletesebb kifejtését. Abban, hogy ez a szempont a kívánatosnál kevésbé érvényesült disszertációmban, több alapvető oka van.

1. *Egyrészt* e munkára is érvényes Tomka egy korábbi tanulmányának megállapítása: „...a biográfiák [...] úgyszólván műfajuk foglyai: a történelmet mint autonóm cselekvők által alakított folyamatot értelmezve nem tudják elkerülni az erős perszonalizációt, megközelítési módjukból következően messze a valóságon felüli jelentőséghez juttatják »hősüket«”. (Tomka Béla: A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere. *Századok*, 1993. 2. sz. 320.)
2. A *másik* okra opponensem is utal, amikor felmentően azt írja: „...el kell ismerni, hogy egy ilyen vállalkozáshoz nem az életrajz a legalkalmasabb műfaj.” A kérdés ezzel együtt is megkerülhetetlen. Módszertani tekintetben valóban követhető mintát ad Kershaw Hitler-életrajza. Ez a monumentális biográfia azonban számos ilyen tárgyú, célirányos kutatásra épülő, önállóan is megjelent előtanulmányra épült, amire én – épp a politikatörténeti megközelítés miatt – nem vállalkoztam.

Ezzel együtt feltétlenül ki kell egészítenem értekezésemet a korabeli magyar társadalom – általános helyzetéből, a trianoni traumából és más momentumokból fakadó – korabeli hangulatának és várakozásainak, illetve ezek következményeinek részletesebb ismertetésével. Hiányzik azonban ennek egy fontos feltétele. A magyar társadalomtörténet adós még a honi társadalom különböző rétegei korszakonként változó, de hosszútávon (részben máig) érvényesülő konstans elemekkel is jellemezhető *mentalitásának*, ezek okainak következetes feltárásával. Márpedig ezek ismerete nélkül nem tudunk megbízható válaszokat adni olyan konkrét kérdésekre, mint Gömbös tényleges vagy látszólagos politikai sikerei. Pusztán a társadalmi közérzetet rövidtávon befolyásoló, ismert hatásokból (Trianon, gazdasági válság stb.) kiindulva viszont aligha lehet sokkal megbízhatóbb következtetéseket levonni, mint a pszichológia által prezentált általános törvényszerűségek alapján hősünk személyiségének gyökereire vonatkozóan.

3. Bármily megalapozott és megbízhatóan alkalmazható is Kershaw módszere Hitler esetében, Gömbös hatalomra jutása vonatkozásában kevésbé relevánsnak tekinthető. Ennek okát a két politikus gyökeresen eltérő lehetőségeiben fedezhetjük fel. A részletek felidézése nélkül, mindenekelőtt azt kell figyelembe vennünk, hogy Hitler *jelentős társadalmi támogatottságának* köszönhetően, *választási sikerek* nyomán került hatalomra, míg Gömbös mögött ilyen háttér nem volt. Elég, ha a Fajvédő Párt kudarcos szervezésére gondolunk. Másrészt arra, hogy a gazdasági válság a magyar társadalomban nem keltett olyan mély feszültségeket, mint a Weimari Köztársaság viszonyai között politikai vonatkozásban is erősen megosztottá vált németországiban. Itt a társadalom kisebb hányada bizonyult fogékonynak a Gömbös által képviselt nemzeti radikalizmusra, annál is kevésbé, mert érvrendszerének meghatározó elemeit a kormányzó párt vezetőinek nézeteiben, illetve politikai gyakorlatában is felfedezhette. Ez pedig azt eredményezte, hogy Gömbös nem társadalmi nyomásra és választások következtében, hanem az uralkodó elit, mindenekelőtt a kormányzó akaratából lehetett a végrehajtó hatalom első embere – miközben politikai céljai megvalósítása során magában a kormánypártban csekély támogatásra számíthatott. Ezzel együtt elismerem és elfogadom, hogy a politikai pálya, különösen a miniszterelnöki időszak tárgyalása során elért sikerek, illetve elszenvedett kudarcok értelmezéséhez szükség van a társadalomtörténeti, mentalitástörténeti s ehhez kapcsolódva a szociálpszichológiai szempontok hangsúlyosabb érvényesítésére. Különösen abban a vonatkozásban, hogy a különböző társadalmi csoportok reagálásai mennyiben játszottak szerepet a miniszterelnök/pártvezér politikai módszereinek, taktikájának alakulásában, s ezzel eredményesebbé tudta-e tenni politikai gyakorlatát. Ezért azt elsősorban a pártszervezés és a kormányzati politika motivációinak, illetve hatásának vizsgálata során látom indokoltnak – mivel e vonatkozásban érvényesülhettek közvetlenül a társadalmi

hatások. (Ezért is indokolt az Ignác Károly által megfogalmazott igény a párt-szervezés eredményességének alaposabb értékelésére.) Kevésbé a hatalomra kerülés feltételei tekintetében, amikor is indirekt módon érvényesültek ezek a hatások, az által, hogy a döntéshozókat készítették a társadalmi mozgások egy, az övéktől részben eltérő nézeteket valló politikus kormányfővé történő kinevezésére. Meggyőződésem, hogy a fent említett különbségek – mindkét szempont érvényesítése mellett – Gömbös esetében egyértelműen fontosabbá teszik a *politikátörténeti* megközelítést.

E problematika átvezet bennünket Tomka Béla másik fontos és jogos kritikai észrevételéhez, miszerint a „túlzottan Mussolinira és Hitlerre fixált elemzés” eredményeként „a disszertáció több tekintetben túlbecsüli Gömbös nézeteinek eredetiségét”. A leírt szöveg valóban ezt a látszatot kelti. A hibát ott követtem el, hogy e tekintetben nem Gömbös nézeteinek összes nemzetközi előzményét ismertettem, csupán az őt kortársai részéről gyakran ért „másolási” vádakra reflektáltam az összehasonlítással. Eljárásom révén nem Gömbös eredetiségét kívántam bizonyítani, csupán azt, hogy nézeteit, programelemeit nem a korszak két diktátorától ve(he)tte át, ami tényszerűen igazolható. Így a „nemzeti szocialista” jelzőt *sem* Hitlertől, aki e tekintetben (is) szintén mások nézeteiből merített. Azt azonban nem tudhatjuk, hogy ki, illetve milyen munka volt Gömbös forrása, mert arra sohasem hivatkozott. Ehhez kapcsolódik a Tomka által említett ellentmondás, ami Hitler és Mussolini másolásával kapcsolatos „határozott nem” és a között a megállapításom között feszül, miszerint Gömbös „mindig mások nézeteit követte, tette magáévá”. Nyilván nem okozta volna ez az olvasó elbizonytalanodását, ha az utóbbi mondathoz hozzáteszem azt, hogy az általa követett „mások” elsősorban magyarok voltak, amint arra pl. a Fajvédő Párt programjának megfogalmazásával kapcsolatban, illetve a nézeteinek forrásait tárgyaló fejezetben már határozottan utaltam. Gömbös ugyanis politikai pályája kezdetétől hangoztatta, hogy ő *nemzeti politikát* folytat, s ez az ő esetében nemcsak az általa nemzetietlennek tartott zsidóságot korlátozó terveket, hanem a külföldi mintákkal szemben magyar politikustársai által megfogalmazott nézetek felhasználására irányuló törekvést is jelentett. S eközben nem foglalkozott azzal, hogy ők milyen forrásokból származó információk alapján formálták nézeteiket.

Ez persze nem jelenti azt, hogy ne le(he)ttek volna információi a korszakban szerte Közép-Európában, s főként a Monarchiában terjedő nézetekről, illetve ott megjelenő politikai irányzatokról – így például azokról a nemzeti szocialista jelszavak alapján, illetve e név alatt szerveződő mozgalmakról, pártokról, amelyekre Tomka Béla utalt. Ezt kívántam jelezni értekezésemben – a teljesség igénye nélkül – azoknak a társadalmi, politikai és szellemi viszonyoknak a vázolásával, amelyek Bécsset jellemezték Gömbös ott tartózkodásának időszakában. Néhány elejtett utalástól eltekintve, nincs azonban semmiféle konkrét és megbízható adatunk arra, hogy Gömbös a háború előtti években a pártpolitikától „eltiltott” katonaként tudatosan tájékozódott volna ezen a terepen. Minden jel arra utal, hogy

erre inkább csak a háborús erőviszonyok kedvezőtlen alakulása, az ezzel kapcsolatos válsághelyzetek halmozódása hatására került sor. Ebben meghatározó szerepe volt annak, hogy — mint azt disszertációmban is hangsúlyoztam — Gömbös Gyula nem volt elméleti ember, nem tudatosan és szisztematikusan tájékozódott, inkább „véletlenszerűen”, esetlegesen, és főként beszélgetések, kevésbé olvasás alapján informálódott. Így az övével rokon nézetek és szerveződések — mindenképpen indokolt — áttekintése révén elsősorban a tekintetben vonhatunk le következtetéseket, hogy nézetei miben különböztek másokétól vagy hasonlítottak azokra. Ez azonban, a fentiek miatt nem jelentette azt, hogy tőlük vette át azokat.

Persze, más a helyzet a hatalomgyakorlás eszközei és módszerei tekintetében miniszterelnöksége idején. Kétségtelenül hasonló hatalmi rendszert kívánt kiépíteni Magyarországon, mint Mussolini Olaszországban, illetve Hitler Németországban. Elismerve Tomka Béla ezzel kapcsolatos észrevételei nagy részének jogos voltát, két megjegyzést tartok indokoltnak. Egyrészt azt, hogy két meghatározó elem, a tömegpárt szervezése és hatalmának korlátlan érvényesítése a társadalom korábbi szervezetei rovására — a látszat ellenére — nem a fasiszta vagy nemzetiszocialista megoldások átvételét jelentette. Ezt bizonyítja az, hogy Gömbös már 1919-ben a MOVE feladatának is a társadalom egységes megszervezését tekintette, annak kudarca után e cél megvalósítása érdekében tartotta fontosnak 1920-ban a „nagypart” létesítését, majd szorgalmazta és segítette az Egységes Párt magalakítását. A MOVE esetében bizonyítható, az Egységes Párt szervezett párttá történő átszervezésére irányuló kísérlet során pedig valószínűsíthető, hogy a szervezeti keretek kidolgozója (legalábbis egyik meghatározó résztvevője) a Nemzeti Egység Pártja szervezeti struktúrájának és működési elveinek tervezője, Marton Béla volt, márpedig ezek alapszerkezete között feltűnő hasonlóságok fedezhetők fel. Hozzátehetjük: az előbbiekkal több és nagyobb hasonlóság, mint az NSDAP-vel vagy a Nemzeti Fasiszta Párttal. Bár az alapeszme — a társadalom vezérelv alapján működő párt alá gyűrése — kétségtelenül azonos, a pártok szerkezete számos fontos rész kérdésben mutat eltéréseket. A társadalmi szerveződések betagolása és a párt állami szervekhez fűződő viszonya tekintetében pedig alapvetően más megoldásokat láthatunk.

Tomka Béla következő, ezzel kapcsolatos kritikai megjegyzésére, mely szerint megkerültem „annak számbavételét, hogy melyek voltak az adaptációval átvett intézmények és gondolatok” az a hibám adott alapot, hogy az egyes gondolati, illetve szervezeti elemek tárgyalásakor nem utaltam következetesen erre az összefüggésre, az összegzésben pedig az ismétlések elkerülése végett nem készítettem teljes leltárt. Egy valóban teljes összehasonlító elemzés monografikus feldolgozást igényelne. Megtettem azonban a hiányolt „számbavételt” egy terjedelmes tanulmányomban, amelynek csupán váza, illetve a korábbi fejezetekben nem tárgyalt részei kerültek a disszertáció zárófejezetébe.

Mindezzel együtt, opponensem észrevételei arra sarkallnak, hogy a hiányolt felsorolást, illetve Gömbös nézeteinek forrásait teljesebb körben tekintsem át, az összefüggéseket

pedig pontosabban, árnyaltabban és következetesebben fogalmazzam meg a biográfia végleges változatában. És – nem utolsó sorban – mindezek során módszeresen alkalmazom a komparatiztika kínálta lehetőségeket, opponensem 2005-ben az AETAS-ban megjelent tanulmányának tanulságait is hasznosítva.

E módszer alkalmazásával – mindenekelőtt Gömbös és Mussolini helyzetének és stratégiai/taktikai megoldásainak, illetve terveinek összehasonlítása révén, de Hitler lehetőségeire is pillantást vetve – és Turbucz Dávid Horthy-kultusszal kapcsolatos alapos kutatásainak eredményeire támaszkodva tudunk válaszolni a Romsics Ignác által feltett kérdésekre is, melyekben Horthy lehetséges szerepét, helyét firtatja a Gömbös-féle „diktatórikus vezéri államban”. Mint számos más esetben, e vonatkozásban sem maradt nyoma annak, hogy a miniszterelnök/pártvezér egyértelműen megfogalmazta volna ezzel kapcsolatos terveit. Politikai lépései és nyilatkozatai, valamint azok következményei azonban árulkodóak, amelyekből – úgy vélem, megalapozottan – következtethetünk feltételezhető álláspontjára.

Amikor Gömbös 1932-ben hatalomra került, és elkezdhette régóta dédelgetett tervei megvalósítását, Horthyt – részben politikai lépéseinek és magatartásának köszönhetően, de jelentős mértékben a személye körül módszeresen kialakított kultusz eredményeként is – már a nemzet „vezérének” tekintette a hatalmi elit meghatározó többsége és magyar társadalom egyre nagyobb része, akinek e tekintetben akkor nem volt riválisa. Az általa kinevezett új miniszterelnök ezt figyelembe véve kezdhett hozzá saját vezéri szerepének kialakításához.

A két kortárs diktátor helyzetére kitekintve azt láthatjuk, hogy *Hitlerrel* szemben, aki Hindenburg elnök halálát követően egy személyben egyesíthette az államfői, a kormányfői és a pártvezéri hatalmat, *Mussolininak* III. Viktor Emánuel királyi hatalma árnyékában kellett kivívnia, és mindvégig érvényesítenie vezéri szerepét. Gömbös helyzete tehát a Duce pozíciójához hasonlítható. Utóbbi számára megkönnyítette tervei megvalósítását az, hogy – miközben ő nem kérdőjelezte meg a király pozícióját – kritikus helyzetekben az uralkodó rendre Mussolininak kedvező módon foglalt állást. Az első miniszterelnöki kinevezéséhez vezető válságszituáció alkalmával épp úgy, mint a Matteotti-gyilkosságot követő aventinusi válság idején. A Ducenak 1925 után nem kellett számolnia azzal, hogy a király elmozdítja a kormány éléről. Erre csak a második világháború alakulása következtében, 1943-ban került sor. Így alakulhatott ki az a helyzet, amelyet „A Nemzeti Fascista Párt” című, magyarul is megjelent ismertetésben összegeztek: „Anélkül, hogy a monarchia értékét csökkenteni kívánná – melynek területe a Korona magasrendű tevékenységeiben van meghatározva –, a Duce az egész állami életnek alapvető, tényleges, mozgató és fegyelmező intézménye.” [Kiemelés tőlem – V. J.] Ez a mondat tökéletesen kifejezi az olasz állam- és kormányfő 1925–1943 közötti lehetőségeit és azok egymáshoz fűződő viszonyát: Mussolini lett az állami és társadalmi élet minden területét irányító „Vezér”, míg a király szerepe protokolláris formasággá zsugorodott.

Gömbös helyzetét e tekintetben a hasonló alapszituáció ellenére markáns eltérések jellemzik. Hatalma sokkal inkább függött Horthy Miklós kormányzó akaratától, mint Mussolinié az olasz királyétól. Egyrészt az államfőnek – a miniszterelnök kinevezését és felmentését illető – törvényekben biztosított jogosítványai, másrészt Gömbös labilis hatalmi helyzete miatt, amelynek megváltoztatásához nem rendelkezett a fasiszta tömegmozgalomhoz, illetve párthoz hasonló tömegtámogatással, szervezettel. Ilyen körülmények között az új kormányfő, ha akarta volna, sem tudta korlátozni Horthy hatalmát. De nem is akarta, aminek több oka volt. Egyrészt a tisztelet és elismerés, amit Szeged óta táplált a Nemzeti Hadsereg létrehozója iránt. Ez a megbecsülés pedig – legalábbis 1935–1936 fordulójáig – kölcsönös volt, amit Gömbös kritikus helyzetekben is érezhetett, mint például 1935. február–márciusában. És éppen az ekkor zajló események jelzik a másik okot: a NEP-szervezetekben akkorra megtestesült politikai bázist sem érvényesíthette a kormányzó neki kedvező döntése, a képviselőház feloszlata és új választások kiírása nélkül.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a maga javára ne kívánta volna halványítani mentora vezéri nimbuszát. Ezt jelzi, hogy az 1920-as években Horthy vezérkultuszát alapozó érvek, azt szolgáló megemlékezések közül 1919. november 16-ai budapesti bevonulására, ez által játszott „nemzetmentő fővezéri” szerepére került a hangsúly, a Bethlen-korszakban elsősorban hangoztatott, a kormányzóvá választáshoz kötött „országépítő” tevékenység helyett. Ez is mutatja, hogy Gömbös az utóbbi terepen vindikált magának „vezéri” jogokat. Ezért tett (sikertelen) kísérletet az általa vezetett végrehajtó hatalom mozgásterének kiszélesítésére, és alakította át szervezett tömegpárttá – valamennyi választópolgár tömörítése és a többi párt felmorzsolása szándékával – a kormánypártot, amely révén ő, és nem a kormányzó uralhatta volna a társadalmat, minden téren szabályozva annak életét.

Mindezek tükrében értékelhetjük korabeli megnyilatkozásait. Miközben változatlanul és kitartóan hangoztatta „az államfő, Magyarország első közjogi méltósága” kiemelkedő szerepét és a kormányzót a magyar államiság, „a kiegyensúlyozott belpolitikai élet” első számú, az országgyűlést megelőző „pillér”-ének nevezte, már első nyilvános miniszterelnöki szereplése során az egész nemzet vezéréként mutatkozott be az ország lakosságának. A következő években pedig munkatársai a NEP dokumentumaiban és a sajtóban minden tényleges vagy látszateredmény esetén Gömbös érdemeit hangoztatták, aki későbbi megnyilatkozásaiban sem hagyott kétséget a felől, hogy nem kívánja kiadni kezéből a vezérlő szerepet.

Ebben a konstellációban Horthy szerepe protokolláris funkciókra, az államfői tekintély megőrzésére és annak révén az ország stabilitásának megőrzésére korlátozódott volna – s ez által arra, hogy a társadalom életét saját elvei és tervei szerint szabályozó, szervező „Vezér” munkájának kedvező feltételeit garantálja. Ez pedig az Olaszországban kialakult helyzethez hasonló szisztémát eredményezett volna. Magam ezért értek egyet Turbucz Dávid következtetésével, mely szerint Horthy esetében az uralkodókultuszok követéséről

volt szó, míg Gömbössel kapcsolatban a modernkori diktatúrákra jellemző módon „a centralizált tömegpárt élén álló, a kormányfői [...] hatalmat is egyesítő politikai kultusza volt meghatározó”. E kettő pedig megférhetett egymás mellett, legalábbis megfelelt a miniszterelnök céljainak.

Tudjuk, hogy a kísérlet sikertelen maradt, Horthy Gömbösnek ezeket a törekvéseit nem tolerálta, és a kormányfő hatalomkoncentrációra irányuló lépéseinek döntő szerepe volt abban, hogy az államfő 1936 elején már menesztetni kívánta miniszterelnökét.

A kormányzati időszak tárgyalása kapcsán hiányolta Romsics Ignác a külpolitika tárgyalását. Bár ő ezt nem tette meg, megjegyzését akár a kormánypolitika egészére is érvényesnek lehetne tekinteni, hisz azzal a félezer oldalnyi szöveg mindössze kevesebb, mint 10 %-ában foglalkoztam. Az opponensem által hiányolt, kétségtelenül meghatározó jelentőségű témakörre pedig csak 12 oldalt szántam. Ennek oka kettős. Egyrészt – a diszsertáció alap gondolatának megfelelően – nem ismerttem a teljesség igényével a Gömbös-kormány politikáját, intézkedéseit. Jóllehet annak csak részleges feltárása és bemutatása történt meg a korábbi szakirodalomban, e feladatot terjedelmes önálló monográfiában lehetne megvalósítani. Értekezésem megfelelő fejezetében csak arra kerestem választ, Gömbös a hatalom birtokában mit teljesített korábbi ígéreteiből, illetve mit tudott megvalósítani terveiből. Ami pedig a külpolitikai téma elemzését illeti, monográfiájában és azt követően megjelent tanulmányaiban már elvégezte Pritz Pál – máig érvényes értékeléseket adva. Ignác Károly a gazdasági program és annak realizálása kapcsán joggal állapította meg, hogy hiányzik azok általános értékelése, annak megfogalmazása, hogy e részintézkedések milyen módon érintették (volna) a tőkés gazdaság általános kereteit. Ezt a későbbiekben pótolnom kell.

Ignác Károly részletesen foglalkozott Gömbös zsidósággal kapcsolatos nézeteinek értelmezésével, s ennek keretében vitatja, hogy azokat a *szelektív antiszemitizmus* kategóriájába lehet sorolni. Erre vonatkozó következtetésemet változatlanul fenntartom. Véleményem szerint ugyanis a szelektív jellegnek éppen az a lényege, hogy – bár a zsidóságot mint fajt, és annak az ország gazdasági és szellemi életében kiépült pozícióit általánosságban veszélyesnek tartotta a magyarság jövője szempontjából – különbséget tett egyes csoportjai között, és ennek megfelelően azokkal szemben eltérő korlátozó intézkedéseket követelt, a magyar gazdaság szempontjából fontos szerepet betöltők esetében pedig még ezeket sem kívánta alkalmazni. Mindez *szelekciót* jelent. Ebből a szempontból is fontos, hogy – bár esetenként faji érveket is emlegetett – a kérdést nem fajbiológiai, hanem társadalompolitikai kérdésként kezelte. Ez utóbbi megközelítést és a hangsúlyok álláspontom szerinti elhelyezését azért tartom fontosnak, mert ezzel lehet megkülönböztetni Gömbös koncepcióját a kérdést egyértelműen fajbiológiai szempontból megítélőktől, egyben pontosabban meghatározni az ő nézeteinek helyét a korabeli magyarországi antiszemitizmus meglehetősen széles skáláján. Egyetértek viszont opponensemvel abban, hogy a fajvédő program keretében a „magyarság felemelését” szolgáló tervek és követelések „csak egyes

részkérdésekben voltak pozitívak”, mivel azok az általa magyarként kezelt társadalom egyes csoportjainak problémáit, illetve e gondoknak is csak egy részét célozták megoldani. Miként abban is, hogy a fajvédő program nemcsak a magyarországi zsidóság, hanem — minden látszat ellenére — az ország egész lakossága, így az általuk „kedvezményezettnek” megjelölt „keresztény magyarság” számára is súlyos veszélyeket rejtett magában.

Egyetérttek Ignác Károlyval abban is, hogy indokolt „egy határozottabb és végig-gondoltabb elitfogalom használata”. Az ezzel kapcsolatban jelzett problémákat illetően két dolgot kell megjegyezni. Bármily „furcsa megfogalmazás”, a Bethlen vezérelte Egységes Párt esetében valóban igaz, hogy a kormánypárt azonos volt a pártelittel. Tekintettel arra, hogy választói klubpártról volt szó, a pártot lényegében annak országgyűlési képviselői, illetve a kormányzat, és az azt a törvényhatóságokban képviselő főispánok alkották. E mellett nem volt az állami funkciókat betöltőktől elkülönülő vezérkara, ebben az értelemben vett „*pártelitje*”. Másrészt, valóban félreérthető lehet — ezért magyarázatra szorul — az, hogy a 327–329. oldal táblázataiban az országgyűlési képviselők a választókerületek esetében az „*Államszervezet. Hatalmi elit*” rovatban is szerepelnek, holott „nem rendelkeznek formális vezetői funkcióval se a jogszabályalkotás, se a végrehajtás területén”. Ezzel azt kívántam jelezni, hogy a kizárólag politikai (és nem igazgatási) területi egységként funkcionáló választókerületekben az államot (*kormánypárti* képviselő esetében) csak ők képviselték – miközben a választás logikájából fakadóan alapfunkciójuk a fordított irányú képviselőség volt/lett volna. Bizonyára szintén a nem egyértelmű fogalmazás volt az oka, hogy bírálóm néhány esetben nem pontosan értelmezte az általam leírtakat. A fent említett ábrákon nincs szó az *elit* fogalmának egyéni szintű használatáról, de a NEP helyi elnökeit és titkárait az országos vezetés azzal az igénnyel nevezte ki, hogy ők képezzék a helyi elitet – akár a régi, tényleges elit kiszorítása árán is. Ennek súlyát az adja, hogy jelentős részben a különböző szintű pártszervek neki hűségességet tevő, majd a gyakorlatban bizonyító vezetőiből kikerülő új (*párt*)elittel kívánta leváltani a bethleni politikát követő régi hatalmi elitet – azaz, akarta végrehajtani a hatalmát biztosító „*örösváltást*”.

Ugyancsak fontos ellentmondásra utal Ignác Károly jogos kérdése: „Bethlen [1922-ben] mégis miért írta alá a Gömbös terveit tükröző körlevelet?” Támogatta vagy csak taktikai engedelményt tett? A kiadandó biográfiában ezt is meg kell válaszolnom, itt most csak röviden jelzem ezzel kapcsolatos *következteté*éseimet. Bár nem találtam erre vonatkozó konkrét megnyilatkozást Bethlen Istvántól és bizalmas munkatársaitól sem, a politikai szituációból és a miniszterelnök akkori politikai törekvéseiből okkal *következtethetünk* az ügyvel kapcsolatos motívumaira, illetve – egyébként korántsem egyértelmű – állásfoglalására. Ezek lényege szerintem az, hogy 1922-ben Bethlen több ok miatt látott rációt Gömbös javaslataiban. Azért támogatta azokat, mert a dualizmus kori választójog általa — csak a forradalmak tapasztalatai hatására, és a párt bázisának meghatározó részét alkotó kisgazdák elvárásait részben kielégítendő — kényszerűségből vállalt, de a Friedrich-féle rendelethez képes visszalépést jelentő kiszélesítése révén politikai jogokhoz jutó tömegek el-

ellenőrzésének lehetőségét remélhette tőle. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy a társadalom központi hatalom által történő ellenőrzése távol sem volt idegen tőle – annak ellenére, hogy 1923-ban belenyugodott a sikertelenné bizonyult kísérlet elhalásába. Erre utal több momentum. Egyrészt az, hogy az 1920-as években Bethlen is szimpatizált Mussolini rendszerével – nem csak külpolitikai megfontolásból. 1927-ben népes delegációt küldött Itáliába a fasiszta rendszer tanulmányozására, egy évre rá pedig előszót írt a *Benito Mussolini gondolatai* című idézetgyűjtemény magyar kiadásához. Ugyanezt igazolja, hogy az 1922-ben készült levelet 1928-ban, változatlan formában ismét megküldette a párt megyei elnöki tisztét is betöltő főispánoknak, a benne foglaltak megvalósítását várva el tőlük. Taktikázásról tehát beszélhetünk, merev elutasításról azonban nem.

Eddig a hiányolt elemekre vonatkozó megjegyzésekre reagáltam. A „*túlírt*” részekre rátérve, ha a terjedelmi arányokat nézzük, igazat kell adnom Ignác Károlynak abban, hogy a Nemzeti Egység Pártjának szervezetét és a működtetésével kapcsolatos célkitűzéseket túl részletesen ismertettem. Ezt szándékosan tettem, mivel a kormánypárt szervezett tömegpárttá történő átalakításának szerintem döntő szerepe volt Gömbös kormányfóként gyakorolt politikájában. Közismert, hogy kinevezésekor sokszorosan nagyobbak és erősebbek voltak korlátai, mint lehetőségei. Ahhoz, hogy világszemléletéből fakadó, tényleges politikai céljai megvalósítására használhassa ki miniszterelnöki hatalmát, mindenekelőtt azt az erőt kellett megteremtenie, amelyre támaszkodva felszámolhatta (*volna*) az őt korlátozó alkotmányos kereteket, a maga képére alakíthatta (*volna*) az államszervezetet, illetve szilárd tömegbázist biztosíthatott (*volna*) magának. Ezt a célt szolgálta a NEP szervezése, amit a kérdés részletes, minden lényeges elemre kitérő elemzésével kívántam bizonyítani. Ezt azért tartottam indokoltnak, mert a Gömbös pályáját vagy annak miniszterelnöki szakaszát tárgyaló korábbi szakmunkákban (itt elsősorban Gergely Jenő és Kónya Sándor könyveire gondolok) a pártszervezés kérdését alig, vagy csak alárendelten tárgyalták, márpedig jelen értekezés fő célja – Gömbös hatalomhoz fűződő viszonyának bemutatása – szempontjából fontosabb, mint a kormányzás és annak tartalma. A részletes tárgyalást tette szükségessé a gömbösi politika lényegéről alkotott véleményem igazolása is. Az általam megismert dokumentumok alapján ugyanis szilárd szakmai meggyőződésem, hogy Gömbös a társadalmat az erősen centralizált központi hatalomnak teljesen alárendelő, diktatórikus vezéri állam megteremtésére törekedett – ha ezt nem is nevezhetjük Kónya Sándor értékelése szerinti totális fasiszta diktatúrának. Ezt azért is fontosnak tartottam, mert – mint arra Romsics Ignác is utalt opponensi véleményében – a rendszerváltás utáni évtizedekben néhányan (legalapossabban Gergely Jenő) cáfolni igyekeztek, hogy ez lett volna Gömbös célja. Márpedig a gömbösi diktatórikus törekvéseknek – mert akárhogy játszunk is a különböző fogalmakkal: erről volt szó – legfőbb eszköze a NEP lett volna, a pártszervezés jellege és a párt tervezett feladatai, funkciói pedig egyben annak meggyőző bizonyítékai. Ezzel együtt is mérlegelendőnek tartom opponensem felvetését, és magam is úgy ítélem meg, hogy a kiadandó könyvben tömörebben kell tárgyalnom a kérdéskört, a

NEP részletes történetét pedig – a Gömbös utáni két és fél évvel kiegészítve, eredeti ter-
vemnek megfelelően – külön kötetben kell megírnom.

A fentiek kapcsán jegyzi meg Ignác Károly, hogy „a szerző egyes fejezetekben szinte teljesen elhagyja hőstét, hogy hosszasan tárgyalja az ország életének, a kormánypolitiká-
nak vagy a pártszervezésnek a részleteit”. Ezzel kapcsolatban, az iménti érvelésen túl, két
momentumra kell felhívnom a figyelmet.

Egyrészt arra, hogy egy politikus tetteit csak megfelelő kontextusban, jelen esetben az
országos folyamatok tükrében lehet reálisan megítélni, ezért elkerülhetetlennek tartottam
a kormányzati politika – hiányaival együtt is – relatíve részletes ismertetését. Az 1932-
1936 közötti évek fejleményeit tárgyaló rész aránytalannak tűnő terjedelmét azért is indo-
koltnak tartom, mert Gömbös életének és egész pályájának vitathatatlanul ez volt a csúcsa
és legfontosabb szakasza. Meggyőződésem: ha Horthy nem nevezte volna ki kormányfő-
vé, ma nem kezelnénk olyan fontos történelmi személyiségként, mint amilyenek – a
részletek eltérő megítélésétől függetlenül – mindenki tartja.

Másrészt: csupán látszat, hogy ezekben a részekben „szinte teljesen elhagytam” hő-
sömet. Az ugyanis, hogy Gömbös neve nem szerepel állandóan és minden rész kérdésben
a különböző kormányzati intézkedések, illetve a pártszervezés folyamatainak taglalása-
kor, nem jelenti, hogy neki ne lett volna szerepe mindebben. Nemcsak formálisan, minisz-
terelnökként, illetve a NEP vezéréként, hanem ténylegesen is döntő befolyása volt e terü-
letek alakulására. Általánosságban: mint fentebb utaltam rá, a kormánypárt a gömbösi célok
megvalósításának legfőbb eszköze volt, a kormányzati politika egész tartalma pedig azok
realizálására tett kísérlet. Úgy vélem, a kezdeményezett törvények és a kormány-, illetve
miniszteri rendeletek meggyőzően bizonyítják, hogy a kormányzat Gömbös korábban és
akkor is vallott politikai nézeteinek, vízióinak gyakorlati megvalósítását célozták. Anélkül,
hogy részletes bizonyításba kezdenék, csak két momentumot említek állításom igazolásá-
ra. Antal István emlékezéséből is tudhatjuk, hogy a kormány- és egyben pártprogram szö-
vegét Gömbös bizalmasai, részben későbbi miniszterei fogalmazták. Az annak politikai
tartalmát meghatározó koncepciót azonban a dezinált miniszterelnök fogalmazta meg, s
adta szinte utasításban azok érvényesítését a részleteket kidolgozó munkatársainak. A mi-
nisztertanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint több esetben az ő megszólalásai szabtak új
irányt egy-egy minisztere által előterjesztett törvénytervezetnek, miniszterelnöki rendelet-
nek. Mint az Pritz Pál korábbi munkáiból és Tóth Imre új keletű Kánya-életrajzából ismert,
Gömbös a szuverenitáshoz erősen ragaszkodó és a külpolitika, illetve diplomácia terén
vele szemben minden tekintetben nagy fölényben lévő Kánya Kálmán ellenében is érvé-
nyesíteni igyekezett akaratát; nélküle, illetve véleményét figyelmen kívül hagyva tett kül-
politikai lépéseket, ami feszültséget is keltett közöttük.

A látszat szerint – ami például Gergely Jenőt is megtévesztette – a pártszervezés
Marton Béla műve volt. A NEP szervezete és funkciói azonban tökéletesen megfelelték
Gömbös politikai céljainak és azokból fakadó elvárásainak. Jóllehet, operatív módon nem

vett részt a párt szervezésében és működtetésében, de az ország különböző városaiban tartott ún. zászlóbontó gyűléseken és más fórumokon elhangzott beszédeivel nemcsak azt bizonyította, hogy fontos számára a szervezett tömegpárt létrehozása, hanem tevőlegesen is igyekezett elősegíteni a szervezés sikerét. A fő organizátor pedig 1919-től legfőbb bizalmasai közé tartozott, aki – mint korábban utaltam rá – dokumentálhatóan már a MOVE szervezetének átformálásában meghatározó szerepet játszott. A főtítkár tehát nem saját akaratából, hanem kifejezetten Gömbös felkérésére lett a párt – kétségtelenül nagy önállóságot (is) élvező – organizátora, s az ő jóváhagyásával végezte annak tervezését, szervezését és irányítását. A párt végletesen centralizált jellege és abban a „Vezér”, azaz Gömbös Gyula kizárólagos jogosítványai pedig, úgy vélem, végképp nem hagynak kétséget következtetésem megalapozott volta felől.

Ignác Károly néhány részkérdéssel kapcsolatos konkrét észrevételeivel egyetértve

- megfontolom a „*Derékba tört katonai pálya*” fejezetcím módosítását;
- árnyaltabban fogalmazom meg az 1918 végi eseményekkel kapcsolatos „kétféle világszemléletre” vonatkozó ismertetést;
- kifejtem, mit értett Gömbös „keresztény fajon”, s azzal milyen kérdésekben, milyen összefüggésben érvelt;
- pontosítom az 1922-es nemzetgyűlési választásoknak a 460. lábjegyzetben jelzett, illetve az 1926-os képviselőházi választások adatait,
- korrigálom az 1925. évi fővárosi választások következtében kialakult erőviszonyok értékelését,
- és igyekszem megszüntetni a felesleges ismétléseket, csak a nyomatékosítást, illetve az újabb összefüggések feltárását szolgáló utalásokat megtartva.
- Egyetértek abban is, hogy fontos részkérdésekben az összegző értékeléseket nem elég az összefoglalásban megfogalmazni, hanem az egyes fejezetek, illetve egy-egy gondolatmenet végén is meg kell tenni.
- Ugyanígy alaposabban át kell gondolnom az érvelés kronologikus rendjét. Az 1926-os választás előtti és utáni események tárgyalási sorrendjével kapcsolatban azonban meg kell jegyezmem, hogy ebben az alfejezetben elsősorban azt kívántam bemutatni, milyen ellentmondások és kompromisszumok jellemezték 1923 és 1928 között a miniszterelnök és az ellenzékié vált korábbi szövetséges viszonyát. Ebből a szempontból fontosabb rendező elvnek tekintetem a tematikát és a logikát, mint a szoros kronológiát.

A bírálatokra adott reakcióm befejezve, ismételten megköszönöm opponenseim munkáját, segítő szándékú kritikai észrevételeit, és kérem válaszom elfogadását.

Pécs, 2016. szeptember 30.

Vonyó József